GH. CHIVU

SCRISUL RELIGIOS, COMPONENTĂ DEFINITORIE A CULTURII VECHI ROMÂNEŞTI

Locul textelor bisericeşti în cadrul scrisului românesc

Scrisul religios, realitate diversă şi complexă ce acoperă şi ilustrează domenii multiple, de la creaţia literară până la exegeza ştiinţifică de aleasă ţinută, de la textul de tip tehnic şi administrativ până la publicistică, este în mod indiscutabil o componentă structurală, definitorie a culturii româneşti. Nu doar, cum s-a crezut multă vreme şi cum consideră încă unii exegeţi, a vechii noastre culturi, în care cartea bisericească, tipărită şi manuscrisă, a fost dominantă, prin numărul textelor ilustrative, prin poziţia, prin importanţa, prin circulaţia acestora şi îndeosebi prin spiritul, respectiv prin atitudinea pe care ele le ilustrau, ci şi, în epoca modernă, când, literatura oficială, în sensul larg al termenului, devenind predominant laică, scrisul religios s-a constituit într-o variantă paralelă a scrisului literar[1].

Mărturie vie şi continuatoare fidelă a vechii noastre culturi scrise, textul religios se impusese, de la mijlocul veacului al XIX-lea, ca un exemplu de continuitate şi de stabilitate într-o cultură ce îşi căuta febril formele moderne. El se dovedise a fi, în aceeaşi epocă de schimbare rapidă a modelelor culturale şi a mentalităţii, un remarcabil izvor de inspiraţie, un niciodată epuizat rezervor de mijloace stilistice şi un model retoric apreciat adesea de scriitorii cultivaţi[2].

După ce se păstrase prudent şi poate necesar în vechile sale forme (chiar alfabetul chirilic a fost abandonat oficial de Biserica Ortodoxă după 1880[3], atunci

---

[1] Pentru argumentarea acestei idei, vezi studiile noastre *O variantă ignorată a românei literare moderne – limbajul bisericesc*, în LR, XLIV, l995, nr. 9–12, p. 445–453 şi *Civilizaţie şi cultură. Consideraţii asupra limbajului bisericesc actual*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1997 (Conferinţele Academiei Române).

[2] Modelul scrisului religios a fost utilizat după 1830, nu doar ca parte a influenţei exercitate de scrisul vechi în ansamblu, de către Ion Heliade Rădulescu şi, în mod special, de Alecu Russo (ultimul în *Cântarea României*). Influenţe ale limbajului figurativ existent în textul bisericesc, utilizarea structurilor retorice specifice acestuia, dar îndeosebi prezenţa unor arhaisme fonetice, morfo-sintactice şi lexicale au fost însă detectate constant în scrisul multor autori din secolul al XIX-lea (Dimitrie Bolintineanu, Al. Odobescu, Mihai Eminescu), unde prezenţa formelor de limbă veche avea totdeauna justificare artistică (raţiuni prozodice, dar şi crearea aşa-numitei culori de epocă şi, mai târziu, a unor sugestii culturale rafinate).

[3] Hotărârea de a înlocui în cărţile bisericeşti alfabetul chirilic cu alfabetul latin a fost adoptată de sinodul Bisericii Ortodoxe Române abia în anul 1881. Vezi Virgil Molin, *Înlocuirea alfabetului*

când etimologismul extern, învins într-un fel de fonologism, lăsase locul mult simplificatului şi deci mai accesibilului etimologism intern), cartea bisericească intra în secolul XX ca o componentă a scrisului literar ce ilustra pe deplin continuitatea structurilor specifice vechii noastre culturi, în plan lingvistic în ansamblu, dar în special în plan stilistic şi retoric.

Adaptarea sau cel puţin acomodarea cu aşteptările intelectualilor veacului (oamenii simpli nu resimţeau, în fond, atât de acut nevoia de schimbare a unui limbaj impus deja prin tradiţie) a dus la o treptată şi prudentă înnoire, menită să scoată scrisul bisericesc din marginalizarea la care îl condamnase orientarea laică a culturii moderne sau cel puţin să atenueze efectele acestei marginalizări.

Limba însăşi, atât sub forma sa elevată, literară, cât şi în varianta populară, impunea la rândul ei o asemenea înnoire şi actualizare (fonetică şi morfologică, pentru că anumite elemente ale structurii fuseseră modificate, deopotrivă lexicală, pentru a ţine pasul cu schimbarea de inventar şi îndeosebi de semnificaţii a vocabularului, dar mai puţin sau deloc sintactică). Normele noi au fost acceptate atunci când nu falsificau conţinuturi sau structuri relevante din punct de vedere teologic şi stilistic. Au rămas de aceea în uzul cărţii religioase fonetisme de tipul *greşale* sau *întru*, câteva forme iotacizate tipice, uneori lexicalizate, *crez*, respectiv *vie*, nominativul *pustie* sau vocativul etimologic *Doamne*, participii prezente de tipul *îndurat*, *înfricoşat*, lexeme vechi, precum *ardere-de-tot*, *fărădelege*, *vârtute*, sau având sensuri deloc sau puţin cunoscute astăzi, precum *călca* „a învinge”, *horă* „adunare” sau *sân* „golf ; loc de adăpost şi protecţie”, inversiuni cândva uzuale, de tipul *fost-au*, sau îmbinări specifice care evocă un regim sintactic arhaic, precum *iartă-ne*, *crede-mi*. Iar realităţi şi concepte impuse de lumea şi de gândirea modernă, dar şi nevoia de comunicare fără restricţii majore cu credincioşii au impus utilizarea nu doar în cadrul cărţilor de lectură bisericească a unor cuvinte aparent incompatibile cu expresia caracteristică scrisului bisericesc. (Ne gândim, spre exemplificare, la neologisme aparent laice, precum *chestiune*, *plagă*, *a revoca* sau *spion*, acceptate în textul biblic modern)[4].

Marcate, din punct de vedere lingvistic şi stilistic, ca elemente definitorii ale limbii române în epoca modernă, aceste substituiri şi adaosuri deveniseră necesare într-un scris care nu se putea abandona integral trecutului fără pierderi în plan cultural şi, desigur, în plan confesional.

---

chirilic cu alfabetul latin în tipăriturile noastre bisericeşti, în „Mitropolia Olteniei”, XIV, 1962, nr. 10–12, p. 624–640.

[4] Pentru alte caracteristici ale scrisului bisericesc actual, vezi, în afara studiilor citate în nota 1, Vasilica Silvia Dima, *Elemente arhaice în limbajul bisericesc actual – Molitvelnicul*, în LR, LI, 2002, nr. 4–6, p. 143–164; Manuela Neculai-Stănică, *Caracteristici lingvistice ale textelor biblice româneşti actuale, de rit apusean*, în LR, LVII, 2008, nr. 4, p. 500–526; Daniela-Luminiţa Teleoacă, *Limbajul bisericesc actual între tradiţie şi inovaţie*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2008 (Conferinţele Academiei Române); idem, *Aspecte morfo-sintactice în textul catihetic actual*, în *Lucrările celui de al doilea Simpozion Internaţional de Lingvistică* [Bucureşti], Editura Universităţii din Bucureşti, 2009, p. 489–501.

După 1990, scrisul bisericesc a revenit în forță în spațiul public. În haină parțial renovată în veacul precedent pentru componentele sale tradiționale (textele biblice, cărțile de slujbă și de lectură, scrierile cu caracter juridic, administrativ sau tehnic). În formă firesc modernizată, în domeniul dezbaterii dogmatice și în cel al instrucției teologice. Semnificativ pentru recâștigarea de către scrisul bisericesc a statutului de componentă de prim rang a culturii, a luat însă amploare, în structuri și forme în totalitate moderne, stilul publicistic religios, distinct ca preocupări și terminologie, dar nu întru totul diferit de jurnalismul care are ca destinatar și beneficiar cititorul și ascultătorul laic.

Scrisul bisericesc, tot mai prezent în viața cotidiană, diversificat stilistic și ca modalități de manifestare publică, a recâștigat astfel plenitudinea mijloacelor de exprimare și de adecvare specifice unei forme elevate de promovare a culturii românești moderne.

Îmbinare încă insuficient pusă în lumină de vechi și nou, de tradiționalism responsabil și inovare prudentă, scrisul bisericesc actual capătă astfel valențe similare, dar evident superioare celor ilustrate de cartea bisericească în epocile de început ale scrisului în limba română.

Etape în dezvoltarea vechiului nostru scris religios

Cartea religioasă a parcurs însă, până în deceniile imediat următoare anului 1800, atunci când procesul modernizării de tip occidental și laicizarea deveniseră dominante și în cultura românească, mai multe etape importante într-o evoluție deopotrivă cantitativă și calitativă, care a avut drept consecință acceptarea românei ca limbă oficială nu doar în Biserică, ci și în administrație, în justiție, în știință și în procesul de învățământ.

Avem în vedere trei mari perioade, ce acoperă fiecare aproximativ un secol[5].

*

Prima dintre acestea, bine marcată în limitele sale prin evenimente culturale cu semnificație deosebită, a fost desigur perioada în care au apărut și apoi au fost difuzate, prin copiere manuscrisă, dar și prin tipar, primele texte religioase românești. **Cel dintâi secol al scrisului în limba română** își are începuturile, după cum dovedesc ultimele cercetări în domeniu[6], nu la mijlocul veacului al XVI-lea, cum indică datarea majorității scrierilor astăzi cunoscute, rămășițe ale unei producții

[5] Periodizarea pe care o facem acum, adecvată materiei analizate și scopurilor urmărite în comunicarea de față, diferă parțial de cea promovată în mod curent în studiile de istorie a limbii române literare vechi. Vezi, pentru aceasta din urmă, Ion Gheție, *Introducere în studiul limbii române literare*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 63–68, și Ion Gheție (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche. 1532–1780*, București, Editura Academiei Române, 1997, p. 52–53.

[6] Pentru sinteza opiniilor formulate asupra acestui subiect, vezi, în primul rând, Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, p. 127–176.

literare ce va fi concurat, chiar dacă de pe poziţii inegale şi numai în scopuri dogmatice, cartea slavonă şi pe cea în haină latină, ci la finele veacului anterior, când pare că s-a transpus pentru prima dată în limba română Psaltirea[7]. Constatarea că cele mai vechi texte cunoscute astăzi, datând cel mai devreme din jurul anului 1550, sunt copii sau prelucrări ale unor versiuni anterioare pierdute susţine indirect această ipoteză.

Secolul al XVI-lea, primul din istoria scrisului religios românesc şi implicit din istoria scrisului în limba română, este epoca în care remarcabila unitate a grafiei chirilice (în cadrul căreia sunt înregistrate nu doar valori specifice ale unor semne chirilice, aceleaşi peste tot, ci şi câteva slove create şi utilizate exclusiv în spaţiul românesc[8]) şi o surprinzătoare consecvenţă în înlocuirea particularităţilor distinctive ale sursei cu cele ale copistului, respectiv ale tipografului dovedesc nu doar o incipientă conştiinţă a normei, ci şi existenţa unei fie şi timide tradiţii literare[9].

Iar coexistenţa şi nu o dată chiar contaminarea scrierilor canonice cu cele apocrife[10], ambele difuzate aproape la fel de intens prin copiere manuscrisă, fapt de asemenea semnificativ pentru posibila constituire a unei tradiţii, sugerează foarte probabil o acţiune deliberată de atragere spre credinţă a persoanelor înclinate să promoveze sau să accepte atitudini şi tradiţii nu totdeauna conforme cu dogmele Bisericii.

În acest secol, de coexistenţă a scrisului în limba română, încă timid ilustrat, cu scrisul în limbile sacre, traducătorii au reuşit să învingă destul de repede atât dificultăţile create de caracterul incipient al utilizării românei ca limbă de cultură, cât şi prestigiul formei surselor străine (majoritar slavone, dar adesea şi latineşti sau maghiare).

---

[7] Potrivit ultimelor cercetări întreprinse de Al. Mareş, *Psaltirea Hurmuzaki* a fost copiată anterior redactării *Scrisorii lui Neacşu* (1521), filigranul hârtiei manuscrisului indicând o dată cuprinsă între 1491 şi 1515. Vezi pentru detalii Al. Mareş, *Consideraţii pe marginea datării* ***Psaltirii Hurmuzaki***, în LR, XLIX, 2000, nr. 4–6, p. 675–683; cf. *Psaltirea Hurmuzaki*, I, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2005, p. 19.

[8] S-a remarcat în repetate rânduri, în studiile consacrate scrisului chirilic românesc, utilizarea ierurilor şi a iusurilor cu altă valoare decât în scrisul slavon. De asemenea a fost pusă în evidenţă crearea şi utilizarea în tot spaţiul cultural românesc a două slove chirilice specifice, ↑ şi џ. Vezi, pentru aceasta, în primul rând, Emil Vârtosu, *Paleografia româno-chirilică*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1968, p. 103–109, dar şi, recent, Ion Gheţie, Al . Mareş, *De când se scrie româneşte ?*, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, 2001, p. 16–22.

[9] Respectarea de către vechii tipografi şi copişti a normelor literare de bază a fost bine pusă în evidenţă de către Ion Gheţie în *Baza dialectală a românei literare* (Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1975). Sunt apoi cunoscute exemplul tipografilor braşoveni ai *Paliei de la Orăştie*, care au imprimat textul respectând (cu mici excepţii) normele uzuale în zona de sud-vest a ţării (vezi Ion Gheţie, *op. cit.*, p. 226–228), şi cel al popii Grigorie din Măhaci, respectiv al unuia dintre „colaboratorii" săi locali, care, transcriind *Întrebarea creştinescă* şi un fragment din *Pravila* lui Coresi, au abandonat deliberat norma locală în favoarea aceleia promovate de tipăriturile braşovene (vezi Gh. Chivu, *Codex Sturdzanus*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1993, p. 57–59).

[10] Am semnalat şi ilustrat contaminarea de text produsă între *Legenda Duminicii*, *Apocalipsul Maicii Domnului* şi *Pravilă* în *Codex Sturdzanus*, p. 79.

Cunoaşterea şi utilizarea constantă, în circumstanţe diferite, a limbilor oficiale ale Bisericii va fi facilitat, desigur, această evoluţie rapidă a formei, a expresiei scrisului în limba română. Calitatea superioară a expresiei lingvistice şi stilistice a textelor alcătuite în deceniile premergătoare anului 1600 (ne gândim îndeosebi la *Palia de la Orăştie* şi la cea de a doua *Cazanie* coresiană) trebuie însă explicată şi printr-un atent şi repetat exerciţiu de utilizare a limbii naţionale într-o formă elevată, adecvată deopotrivă slujbei sau traducerii şi redactării textelor. Doar astfel putem înţelege forma de excepţie a scrisorii alcătuite în 1599, în numele boierilor ce l-au trădat pe Mihai Viteazul, foarte probabil de către mitropolitul de Târgovişte[11], formă perfect adaptată circumstanţelor de comunicare şi abil structurată după toate regulile persuasiunii. (Boierii fugari în Moldova trebuiau convinşi că o intervenţie poloneză pentru schimbarea domnitorului era singura capabilă să salveze ţara, poporul, de vreme ce numai astfel averea lor şi viaţa propriilor familii nu mai erau puse în pericol.)

*

Intervalul marcat, în limitele sale cronologice, de încetarea activităţii tipografiei coresiene, respectiv de tipărirea la Bucureşti a primei Biblii româneşti a fost **secolul impunerii limbii române ca limbă de cult şi, implicit, ca limbă de cultură.** Un secol de lucru îndelung asupra formei elevate a limbii române, dar şi de luptă cu inerţiile şi provocările epocii, manifestate în plan teologic şi social. Secol în care marii cărturari şi ierarhi moldoveni, Varlaam la început şi Dosoftei după aceea, au trudit îndelung şi cu folos pentru acceptarea şi apoi pentru impunerea românei ca limbă de cult. Concomitent, după cum se ştie, cu introducerea limbii ţării în administraţie şi în instanţele civile[12], urmare a iniţiativei şi acţiunii unui domn luminat, Vasile Lupu, urmat îndeaproape, în încercarea de modernizare a organizării administrative, juridice şi sociale a provinciilor româneşti extracarpatice de Matei Basarab. Este secolul în care, la Bălgrad, Simion Ştefan făcea eforturi similare ierarhilor moldoveni, încercând să introducă în cartea bisericească românească modelul (nu numai editorial) occidental[13].

---

[11] A se vedea, pentru textul acestei scrisori, *Documente şi însemnări româneşti din secolul al XVI-lea*, Bucureşti, Editura Academiei RSR, 1979, p. 111–113.

[12] Avem în vedere tipărirea celor dintâi codice civile la Iaşi (*Carte românească de învăţătură de la pravilele împărăteşti şi de la alte giudeaţe*, 1646) şi la Târgovişte (*Îndreptarea legii*, 1652).

[13] Glosele marginale din *Noul Testament de la Bălgrad*, interpretate multă vreme ca dovezi ale încercării de explicitare şi de rafinare formală a textului biblic (s-a vorbit chiar, cu referire la aceste glose, de un prim dicţionar explicativ şi de sinonime al limbii române; vezi G. Ţepelea, *Studii de istorie şi limbă literară*, Bucureşti, Editura Minerva, 1970, p. 51; Florica Dimitrescu, *Importanţa lingvistică a Noului Testament de la Bălgrad*, în *Noul Testament tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ştefan*, *Mitropolitul Transilvaniei*, Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988, p. 93), s-au dovedit a fi o adaptare la spaţiul românesc a tiparului ediţiilor occidentale ale Bibliei (Eugen Pavel, *Carte şi tipar la Bălgrad (1567–1702)*, Cluj-Napoca, 2001, Editura Clusium, p. 159–179).

La finele acestui „veac de aur” al culturii româneşti[14], consensul (încă insuficient documentat) dintre marii învăţaţi ai neamului a dus, cum bine se ştie, la apariţia, în 1688, a primei Biblii integral tipărite în limba ţării. O Biblie ce trebuie receptată nu atât ca un monument de limbă, este drept primul de această amploare şi valoare din istoria culturii noastre scrise[15], cât ca un moment simbolic al înţelegerii de către marii învăţaţi ai vremii a rostului şi rolului Bisericii în unificarea neamului prin cultivarea limbii şi prin acţiune culturală responsabilă.

*

În deceniul marcat de apariţia primei Biblii în limba română, versiune muntenească integratoare a unor surse moldoveneşti, respectiv ardeleneşti, pusă în operă, la Bucureşti, de către o echipă de tipografi moldoveni, a debutat **secolul primei unificări a limbii române literare în cartea destinată slujbei**. În această nouă etapă din evoluţia scrisului bisericesc românesc, începută prin opera tipografică şi de misiune a lui Antim Ivireanul[16] şi încheiată odată cu realizarea celebrei *Biblii de la Blaj*[17], s-au creat premisele pentru noua încercare, generalizată în toate planurile vieţii noastre culturale (deopotrivă religioase şi laice, în cartea tipărită şi în cea difuzată prin copiere manuscrisă), de unificare a limbii noastre literare, încercare desfăşurată acum de intelectualii iluminişti, influenţaţi, în Ţara Românească şi în Moldova, de ideile venite din spaţiul grecesc, iar în Transilvania şi în Banat, de mişcarea iluministă occidentală.

Baza acestei noi încercări a constituit-o acum însăşi cartea bisericească, diversă şi intens difuzată în tot spaţiul românesc, susţinută de tipografii puternice şi influente, aflate în slujba şi sub conducerea aproape exclusivă a Bisericii, carte

---

[14] Limitându-se la Moldova, Virgil Cândea plasa acest „veac de aur” între momentul apariţiei *Cazaniei* lui Varlaam (1643) şi anul în care Ion Neculce încheie istorisirea *Letopiseţului* său (1743). A se vedea, în acest sens, volumul colectiv *Un veac de aur în Moldova 1643–1743. Contribuţii la studiul culturii şi literaturii române vechi*, Chişinău – Bucureşti, Întreprinderea Editorial-Poligrafică Ştiinţa – Editura Fundaţiei Culturale Române, 1996, p. 4 şi urm. Intervalul de timp cuprins cu aproximaţie între 1650 şi 1750 a reprezentat însă o epocă de înnoire culturală remarcabilă pentru toate cele trei provincii româneşti.

[15] Vezi pentru analiza critică a opiniilor privind tipăritura din 1688, Ion Gheţie, *Biblia de la Bucureşti şi procesul de unificare a limbii române literare*, în *Studii de limbă literară şi filologie*, II, Bucureşti, Editura Academiei R.S.R., 1972, p. 53–65.

[16] Pentru rolul avut de cărţile bisericeşti imprimate în această epocă în Ţara Românească în susţinerea şi promovarea normei unice supradialectale, vezi recent Ion Gheţie, *Secolul al XVIII-lea şi unificarea limbii române literare*, în *Contribuţii la istoria limbii române literare. Secolul al XVIII-lea (1688–1780)*, [Cluj-Napoca,] Editura Clusium, 2000, p. 91–111, şi Florentina Zgraon, *Normele limbii române literare la jumătatea secolului al XVIII-lea (tipărituri religioase de lectură, tipărituri laice, manuscrise)*, în *vol. cit.*, p. 112–152.

[17] Constatarea a fost astfel formulată de Petru Maior, la începutul secolului al XIX-lea, în *Dialog pentru începutul limbei română între unchi şi nepot:* „în cărţile cele bedericeşti tot o dialetă este la toţi” (în *Lexicon rumânesc-lătinesc- unguresc-nemţesc*, Buda, 1825, p. 70).

bisericească în care, după cum constatase Petru Maior, în consens cu alți învățați ai vremii, „tot o dialetă iaste”[18]. O aceeaşi „dialetă”, deci un set de norme literare fundamentale, peste tot şi de către toți tipografii vremii respectate.

Iar dezvoltarea în perspectivă modernă a acestei prime forme unitare a limbii române literare, difuzată inițial exclusiv prin cartea tipărită pentru slujbă, va fi datorată acțiunii învățaților care au promovat, în veacul al XIX-lea, modelul latino-romanic şi etimologismul, proiecte lingvistice cu efect integrator şi unificator, deopotrivă în plan cultural şi politic, pentru întregul spațiu românesc[19].

*

În cele trei secole ale culturii noastre vechi, scrisul religios a tins şi a reuşit deci să devină unitar în forma cărții de slujbă, la fel cum fusese tot timpul în conținutul textelor de bază ale credinței. Iar difuzarea cărților biblice şi a celor destinate practicii religioase, din Moldova şi Țara Românească spre Banat şi Transilvania (în ciuda unor interdicții impuse şi apoi chiar legiferate de Curtea de la Viena), a susținut suplimentar ideea de unitate spirituală şi culturală a întregului spațiu românesc.

Au fost secole marcate de dorința constantă de stabilizare a structurilor şi de echilibrare a raportului dintre forma şi conținutul textului bisericesc, în încercarea niciodată abandonată de găsire a celei mai bune expresii a ideii, adică a spiritului, după o lungă perioadă în care litera, adică forma sursei, fusese, invariabil, respectată.

Au fost secole în care s-a încercat, în folosul promovării credinței şi al apropierii tuturor credincioşilor, păstrarea echilibrului între exprimarea elevată (chiar dacă aceasta devenise adesea artificială prin calchierea literei sursei) şi comunicarea uzuală, fără abatere de la misiunea asumată de cultivare a stilului înalt, fără cedare în fața culturii firesc scăzute a majorității ascultătorilor, ci dimpotrivă, prin modelarea vorbirii şi gândirii acestora.

---

[18] Vezi nota precedentă. Ideea va reveni în propunerile formulate de Ion Heliade Rădulescu pentru „a face o limbă generală”, adică pentru a stabili norme unice supradialectale în româna literară modernă, învățatul muntean propunând „să urmăm limbii cei bisericeşti şi pe tipii [= normele] ei să facem şi limba filosofului, matematicului, politicului” (I. Heliade Rădulescu, *Opere*, vol. II, Bucureşti, Fundația Regală pentru Literatură şi Artă, 1943, p. 220).

[19] Scrierea etimologică a permis unificarea scrisului literar românesc şi chiar a impus, prin anumite grafii considerate a ilustra „forme clasice”, mai apropiate adică de faza de unitate originară a limbii române, norme unice, cu toate că acestea intrau uneori în contradicție cu regulile scrisului fonologic. Pentru una dintre aceste grafii, vezi articolul nostru *O normă a limbii române literare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea:* câne, mâne, pâne, în LR, XXII, 1973, nr. 1, p. 51–58. Iar pentru relevarea rolului unificator al scrisului etimologizant („dorita unitate de scriere”), în contradicție cu marcarea şi, deci, cu păstrarea unor diferențieri lingvistice zonale prin utilizarea scrisul chirilic, prin definiție fonologic, vezi considerațiile formulate în introducerea primului dicționar academic al limbii noastre (A. T. Laurian, I. C. Massim, *Dicționarul limbei române*, I, Bucureşti, 1871, p. XXI–XXII).

Scrisul bisericesc între abordarea culturală şi investigaţia specializată

Cercetarea vechii noastre literaturi religioase s-a soldat, în ultima jumătate de secol, în ciuda marginalizării oficiale a scrisului bisericesc, cu rezultate remarcabile.

Prin investigaţii încadrate, înainte de 1990, în preocuparea generală pentru studierea începuturilor scrisului nostru literar sau în aceea strict specializată, consacrată cunoaşterii istoriei limbii române sau cercetării etapelor de constituire şi evoluţie a românei literare[20], s-a ajuns practic la o descriere detaliată, chiar dacă nu exhaustivă, a celor mai importante texte religioase, la o inventariere a formelor lingvistice prezente în manuscrisele şi tipăriturile noastre vechi şi chiar la diferenţierea faptelor de limbă vorbită consemnate în cadrul acestora de cele ce aparţineau registrului literar.

Au fost de asemenea publicate, uneori chiar în mai multe ediţii, alcătuite pentru obiective distincte şi cu instrumentar ştiinţific diferit, textele fundamentale ale domeniului, *Biblia de la Bucureşti*[21], *Noul Testament de la Bălgrad*[22] şi, recent, *Biblia de la Blaj*[23], îngrijită de Samuil Micu, şi, respectiv, *Biblia* tradusă după *Vulgata* la îndemnul şi sub conducerea lui Petru Pavel Aaron[24], monumente

[20] Am oferit o primă sinteză a cercetărilor consacrate acestui subiect înaintea anului 1990 în studiul nostru *Civilizaţie şi cultură. Consideraţii asupra limbajului bisericesc actual*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1997, p. 5–6.

[21] Cartea, republicată pentru prima dată la 300 de ani de la tipărire, într-o ediţie filologică patronată de Patriarhia Română (*Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului şi Noului Testament, tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Şerban Vodă Cantacuzino, Domnul Ţării Româneşti*, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988; reeditată în 1997), s-a aflat constant în ultimele decenii în atenţia filologilor români. Ea a format obiectul unor ample şi competente cercetări filologice în cadrul proiectului intitulat *Monumenta linguae Dacoromanorum* (între 1988 şi 2011, au fost tipărite, la Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza” din Iaşi, 9 volume: pars I. *Genesis*, pars II, *Exodus*, pars III. *Leviticus*, pars IV. *Numeri*, pars V. *Deuteronomium*, pars VI. *Iosue*, *Judicum*, *Ruth*, pars VII. *Regnum I*, *Regnum II*, pars IX. *Paralipomeni I*, *Paralipomeni II*, pars XI. *Liber Psalmorum*). Tipăritura din 1688 a fost republicată, însoţită de studii filologice şi lingvistice, şi de un grup de cunoscuţi filologi ieşeni (Vasile Arvinte, Ion Caproşu, Alexandru Gafton, Laura Manea, N. A. Ursu) în cadrul colecţiei „Cărţi fundamentale ale culturii române” (*Biblia 1688*, vol. I–II, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, 2001–2002).

[22] Ediţia *Noul Testament tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ştefan, Mitropolitul Transilvaniei*, apărută la Editura Episcopiei Ortodoxe a Alba Iuliei, în 1988, a făcut parte din proiectul consacrat de conducerea Bisericii Ordodoxe Române valorificării monumentelor vechiului nostru scris literar.

[23] *Bibliia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi şi a ceii Noao*, Blaj, 1795, a apărut în ediţie jubiliară, sub egida Academiei Române şi cu sprijinul financiar al Vaticanului, la Roma, în anul 2000 (prefeţe de Lucian Mureşan şi Camil Mureşanu, postfeţe de Ioan Chindriş, editor coordonator, şi Eugen Pavel, coordonare filologică, transcrierea textului de Elena Ardeleanu, Ioan Chindriş, Nicolae Edroiu, Elena Mihu, Florica Nuţiu, Dora Pavel, Eugen Pavel, Şerban Turcuş, Veronica Turcuş, glosar de Elena Comşulea, Valentina Şerban, Sabina Teiuş, indice de concordanţe ale numelor proprii de Sidonia Puiu).

[24] *Biblia Vulgata: Blaj 1760–1761*, vol. I–V, cuvânt-înainte de Eugen Simion, prefeţe de Camil Mureşanu şi Ioan Chindriş, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2005.

deopotrivă ale scrisului bisericesc românesc şi ale vechii noastre limbi literare. Iar acestora le stau deja alături pe rafturile marilor biblioteci, în ediţii filologice de aleasă ţinută, aproape toate tipăriturile şi manuscrisele veacului al XVI-lea[25] şi multe scrieri din veacurile următoare, care s-au impus prin valoare literară sau care au constituit, în chiar momentul apariţiei lor, priorităţi în domeniu (între acestea textele mitropolitului Varlaam[26], cele traduse sau prelucrate de Dosoftei[27] şi *Didahiile* lui Antim Ivireanul[28]).

Au fost întreprinse, în cadrul studiilor lingvistice şi filologice care însoţesc ediţiile critice, dar şi în lucrări sau în volume speciale (între care se numără şi consistentele publicaţii ale Conferinţei *Text şi discurs religios*[29]), cercetări asupra erorilor de traducere depistate în scrisul religios românesc, mai vechi sau mai nou, pe baza confruntării cu surse corect stabilite sau despre care se presupune că vor fi fost puse la contribuţie de către vechii noştri traducători sau de către revizorii care au lucrat în timp asupra formei româneşti a cărţilor religioase. (O identificare corectă a acestor surse şi abandonarea utilizării, pentru comparaţie, a unor ediţii moderne, va creşte, desigur, valabilitatea constatărilor.)

[25] Seria ediţiilor moderne pentru cele mai vechi texte româneşti cunoscute, tipărituri şi manuscrise, a fost începută sub egida Comisiei de texte româneşti vechi din cadrul Academiei Române (prin tipărirea de către Florica Dimitrescu a *Tetraevanghelului lui Coresi*, în anul 1963), şi a fost continuată în primul rând de către membrii Sectorului de limbă literară al Institutului de Lingvistică din Bucureşti (ultima ediţie a unui text anterior anului 1600, *Psaltirea Hurmuzaki*, a văzut lumina tiparului, în cadrul acestui sector, sub îngrijirea Mirelei Teodorescu şi a lui Ion Gheţie, în anul 2005). Alexandru Gafton a publicat, în 2003, *Manuscrisul popii Bratul* (*Codicele Bratul*, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2003), însoţind ediţia celui mai vechi miscelaneu românesc cunoscut cu transcrierea versiunilor corespunzătoare păstrate în *Apostolul* coresian, *Codicele Voroneţean* şi *Apostolul* Iorga.

[26] Mai vechilor ediţii pentru *Cazania* lui Varlaam (J. Byck, Bucureşti, Fundaţia Regală pentru Literatură şi Artă, 1943) şi pentru *Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc* (Mirela Teodorescu, în Varlaam, *Opere*, Bucureşti, Editura Minerva, 1984), reluate într-un volum în 1991 (Manole Neagoe, în Varlaam, *Opere*, Chişinău, Editura Hyperion, 1991), li s-a alăturat recent o foarte utilă transcriere a tipăriturii din 1643, datorată Stelei Toma şi apărută sub îngrijirea editorială a lui Dan Zamfirescu (*Carte românească de învăţătură*, *Dumenicile preste an şi la praznice împărăteşti şi la svenţi mari*, vol. II. Textul, Bucureşti, Editura Roza Vânturilor, 2011).

[27] Se cuvin menţionate în primul rând ediţiile întocmite de N. A. Ursu pentru *Psaltirea în versuri* (Dosoftei, *Psaltirea în versuri. 1673*, Iaşi, Mitropolia Moldovei şi Sucevei, 1974; textul a fost republicat, însoţit de alte fragmente versificate din opera mitropolitului, în Dosoftei, *Opere*, 1. *Versuri*, Bucureşti, Editura Minerva, 1978) şi pentru *Liturghier* (Dosoftei, *Dumnedzăiasca Liturghie*, Iaşi, Mitropolia Moldovei şi Sucevei, 1980). Iar Mihaela Cobzaru a publicat recent *Psaltirea de-nţăles*, însoţind transcrierea tipăriturii din 1680 cu facsimile (Dosoftei, *Psaltirea de-nţăles*, Iaşi, Casa Editorială Demiurg, 2007).

[28] Cele mai bune ediţii pentru *Didahiile* lui Antim Ivireanul sunt datorate lui Gabriel Ştrempel (Antim Ivireanul, *Predici*, Bucureşti, Editura Academiei, 1962; idem, *Opere*, Bucureşti, Editura Minerva, 1972; idem, *Opere. Didahii*, Bucureşti, Editura Minerva, 1997).

[29] Lucrările ediţiilor de până acum ale manifestării (desfăşurate în decembrie 2008, noiembrie 2009 şi noiembrie 2010) au fost tipărite în trei volume independente : *Text şi discurs religios*, vol. I, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2009 ; vol. II, Iaşi, 2010 ; vol. III, Iaşi, 2011.

S-au făcut de asemenea, chiar dacă timid şi nu întotdeauna cu o plasare corectă în contextul cultural, stilistic şi retoric al epocilor trecute şi în planul specific scrisului religios, încercări de inventariere a unor trăsături stilistice considerate a fi caracteristice scrierilor bisericeşti sau încercări de identificare a modalităţilor de organizare pragmatică a vechiului nostru discurs religios[30].

Scopul studiului nostru, început cu o prezentare sintetică a evoluţiei scrisului religios românesc, nu este însă acela de a inventaria aceste rezultate, nici de a face o detaliată evaluare a lor.

Ne propunem în schimb să evidenţiem unele aspecte şi unele momente ale acestei evoluţii, mai puţin cercetate, deşi acestea sunt, fără îndoială şi nu numai potrivit opiniilor noastre, foarte interesante, indiferent dacă investigaţia va fi făcută din perspectivă lingvistică, teologică sau pragmatică. Vrem să insistăm de asemenea asupra necesităţii aprofundării unor cercetări, respectiv asupra nevoii de căutare a explicaţiilor şi de identificare a cauzelor care au declanşat anumite procese sau au impus nu o dată anumite atitudini.

Ne gândim astfel la câteva chestiuni care ţin de rolul atribuit unora dintre vechile texte religioase, de conţinutul unora dintre acestea, de scopul pentru care au fost ele traduse, copiate sau imprimate şi, nu în ultimul rând, la câteva dintre problemele puse în faţa celor interesaţi de forma, respectiv de structura vechilor noastre monumente literare.

Rolul textelor religioase

O clasificare a vechilor noastre scrieri religioase în cărţi de lectură religioasă şi cărţi de slujbă, absolut necesară pentru a înţelege, în perspectiva istoriei, transpunerea textelor bisericeşti din limbile sacre în limbile vernaculare, pune în evidenţă prioritatea transpunerii în limba română a Evangheliilor şi a Psaltirii, ambele cărţi biblice având un număr mare de reproduceri, inclusiv prin tipar, încă de la mijlocul veacului al XVI-lea.

Explicaţia firească a acestei stări de fapt ţine, desigur, de încadrarea cu prioritate a respectivelor texte între scrierile religioase de lectură. Prezenţa în cadrul tuturor vechilor variante tipărite ale Tetraevanghelului a indicaţiilor tipiconale, respectiv reorganizarea textului Psaltirii, imediat după 1600, în „şederi", unele dintre acestea incluse, în manuscrise, între scrierile destinate, spre exemplu, slujbei utreniei[31], arată că vestitele „cărţi de lectură bisericească" au fost însă utilizate constant şi pentru oficierea slujbei. („Scările" unora dintre Tetraevanghele,

[30] După excelentele studii asupra predicilor lui Antim datorate lui Eugen Negrici (vezi dintre acestea îndeosebi *Antim Ivireanul: logos şi personalitate*, Bucureşti, Editura Minerva, 1971; ediţia a II-a, Bucureşti, Editura DU Style, 1997), predicile româneşti vechi au format obiectul a numeroase cercetări particulare, între acestea şi multe teze de doctorat.

[31] Vezi, pentru un astfel de manuscris, articolul nostru *Vechi psalmi româneşti din secolul al XVII-lea*, în LR, XXI, 1972, nr. 2, p. 145–154.

cu împărţirea evangheliilor pe momente ale anului bisericesc dovedesc şi ele această utilizare.)

În această perspectivă, Evangheliarele (apoi Evanghelistarele), texte bisericeşti specializate, rezultate din selecţia şi din reordonarea evangheliilor în funcţie de necesităţile slujbei, ar trebui considerate, în acord cu istoria cunoscutei cărţi biblice şi cu cerinţele cercetării filologice, variante de text, nu texte noi, create special. Cercetarea acestui ultim tip de carte bisericească ar putea aduce, în opinia noastră, argumente suficiente în sprijinul acestei ultime ipoteze.

Cercetarea detaliată a unor texte de slujbă ar putea arăta, apoi, că Molitvelnicul, spre exemplu, aparţine, prin componenţa şi, în consecinţă, prin caracteristicile sale, unui grup special de cărţi bisericeşti, numite cândva, de noi, „scrieri mixte"[32], întrucât extrasele sau doar citatele cu rol orientativ cu sursă în cărţile de lectură bisericească sau în cele cu caracter retoric (avem în vedere, pentru acest ultim tip, rugăciunile) coexistă cu indicaţiile tipiconale, caracteristice în totalitate pentru scrierile tehnice bisericeşti.

Conţinutul teologic al textelor

Se afirmă, în mod constant, că în cele mai vechi scrieri religioase alcătuite (prin copiere sau tipărire) în limba română există, ca reflex al unor originale venite din afara spaţiului otodox, mai multe sau mai puţine influenţe ale unor curente religioase apusene[33].

Constatările, datorate fie preluării de către cercetători laici a unor consideraţii formulate în scrieri cu caracter teologic, fie identificării unor traduceri explicabile prin raportarea la surse venite din afara spaţiului ortodox (fără să se poată afirma că înseşi izvoarele invocate au fost cu certitudine utilizate de anumiţi traducători sau de către anumiţi revizori), au nevoie însă de o analiză aprofundată, făcută de echipe mixte de teologi şi de lingvişti.

La fel cum va trebui să se procedeze în cazul scrierilor calvine, catolice şi protestante alcătuite în Transilvania şi în Banat sau în acela al textelor scrise sau traduse de către misionarii italieni care au activat, în veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea, în Moldova. Corelarea eforturilor lingviştilor, filologilor şi teologilor va fi absolut necesară pentru interpretarea şi valorificarea ştiinţifică eficientă a acestor texte. Credem, de asemenea, pornind de la aceeaşi necesitate a analizei complexe şi integrale a fenomenului cultural românesc, că centrarea atenţiei specialiştilor filologi sau/şi teologi cu prioritate pe scrisul religios ortodox riscă să falsifice prin omisiune istoria vechiului nostru scris literar. Şi nu permite nici o corectă expli-

[32] Vezi Gh. Chivu, *Limba română de la primele texte până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Variantele stilistice*, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, 2000, p. 34.

[33] Pentru consemnarea şi comentarea consideraţiilor privitoare la influenţa exercitată de curentele religioase apusene asupra scrisului românesc vechi, vezi în primul rând Ion Gheţie, Al. Mareş, *Originile scrisului în limba română*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1985, p. 77–94.

care, în cadrul evoluţiei aceluiaşi scris literar, a coincidenţelor, respectiv a diferenţelor lingvistice dintre textele folosite de diverse confesiuni active în decursul timpului în spaţiul românesc. Mai ales în contextul intensei circulaţii a vechii cărţi religioase de o parte şi de alta a Carpaţilor, cunoscut fiind de asemenea respectul acordat de copişti formei cărţii tipărite încă de la începutul secolului al XVII-lea[34].

Scopul pentru care au fost alcătuite unele texte

În multe dintre studiile de istorie a scrisului românesc sunt formulate unele constatări privitoare la existenţa unor contaminări între texte canonice şi unele scrieri apocrife. Sunt exemplificate astfel „întâlniri" între pravilele bisericeşti şi texte precum Legenda Duminicii sau Apocalipsul apostolului Pavel, cauza trebuind căutată, după noi, în scopul pentru care au fost alcătuite ambele tipuri de scrieri, respectarea canoanelor şi condamnarea unor atitudini şi comportamente neconforme cu regulile impuse de Biserică.

Luând în considerare faptul că în epoca veche circulau liste de „cărţi interzise", în care erau notate şi texte de tipul celor anterior menţionate, se pune însă întrebarea dacă unele scrieri apocrife nu erau cumva difuzate (prin copii executate inclusiv de preoţi) pentru sprijinirea eforturilor de combatere a delictelor morale, adică a „păcatelor". Un răspuns pozitiv ar impune reexaminarea poziţiei avute de respectivele scrieri în cadrul vechilor noastre texte literare, inclusiv deci în cadrul scrisului religios. Iar un argument în favoarea acestui răspuns îl poate constitui „cariera" modernă a unora dintre vechile scrieri apocrife (între ele şi cândva numitul *Apocalips al Maicii Domnului*, vândut acum constant sub formă de broşură de către unii slujitori ai Bisericii).

Forma lingvistică şi stilistică a scrierilor religioase

Investigaţiile întreprinse asupra formei vechilor texte religioase, aproape în totalitate monumente ale începuturilor limbii noastre scrise, au urmărit de obicei identificarea şi studierea unor fenomene lingvistice moştenite din faze mai vechi ale istoriei limbii române sau fapte datorate, pe de o parte, presiunii modelelor culturale oficiale (slavona sau latina), şi pe de alta influenţei exercitate aproape în mod firesc de limba vorbită.

Au fost de asemenea identificate, după cum menţionam anterior, în cadrul unor studii din ce în ce mai numeroase şi mai competente, greşeli de traducere cauzate de cunoaşterea insuficientă a limbii surselor sau de contaminarea textelor,

---

[34] Urmare a acestui respect, doi dintre copiştii măhăceni ai Codicelui Sturdzan, Grigorie şi un anonim mai puţin exersat în reproducerea textelor, s-au străduit să respecte nu doar norma lingvistică a surselor, *Întrebarea creştinească* şi *Pravila*, ci şi forma slovelor, respectiv culoarea cernelii utilizate în tipăriturile coresiene. Vezi pentru detalii articolul nostru *Normă şi grai în Codex Sturdzanus*, în LR, XXXVII, 1988, nr. 3, p. 273–277.

respectiv de prelucrarea lor inadecvată în timpul copierii sau în vederea punerii sub tipar[35].

Câteva aspecte ale formei avute de vechile noastre scrieri religioase, mai puțin cercetate până în prezent, merită însă și ele din plin atenția specialiștilor.

Avem în vedere în primul rând existența traducerilor multiple în cadrul mai multor manuscrise moldovenești alcătuite în deceniile de mijloc ale veacului al XVII-lea, între acestea o psaltire, un evangheliar și o copie a Paraclisului Precistei[36]. Vor fi fost aceste manuscrise, singulare în scrisul vechi românesc, ilustrări ale încercărilor de prelucrare a formei avute de respectivele scrieri, adică rezultatul unei îndepărtări deliberate de litera sursei, pentru a exprima cât mai bine semnificația, deci „duhul" unor anumite pasaje? Sau ne aflăm în fața unei atitudini față de text similară aceleia concretizate prin prezența gloselor marginale din *Noul Testament* de la Bălgrad ?

Prima ipoteză, pe care am formulat-o deja în cadrul unor studii recente[37], trimite către efortul de perfecționare a scrisului românesc în epoca imediat premergătoare acceptării românei ca limbă oficială a Bisericii. Cea de a doua ar putea pune în evidență corelarea eforturilor unora dintre revizorii vechilor traduceri moldovenești cu o mișcare religioasă și literară de tip occidental, a cărei influență pare plauzibilă în Moldova la mijlocul veacului al XVII-lea.

În sfârșit, structurile retorice și stilistice prezente în scrisul vechi românesc în ansamblu și în scrisul religios vechi în special, de regulă ignorate sau mai puțin adecvat studiate (printr-o raportare la precepte retorice sau la modele stilistice preluate de cercetători din alte epoci sau din alte planuri ale scrisului literar) ar trebui să rețină și ele mai mult atenția[38]. Deoarece scrisul bisericesc a influențat în mod evident nu numai inventarul de tropi vehiculat de vechile noastre texte (cu o trecere surprinzătoare de la figuri catacretice sau lexicalizate la tropi „activi"), ci și concepția autorilor laici din diversele epoci asupra organizării retorice a textelor și asupra regulilor exprimării elevate.

---

[35] Citez, dintr-o listă cuprinzătoare de cărți și de studii în care este abordat și acest subiect, Alexandru Gafton, *După Luther. Traducerea vechilor texte biblice*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2005; Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas, [2008].

[36] Aceste manuscrise sunt păstrate în prezent în fondurile Bibliotecii Academiei Române, sub cotele ms. rom. 170, ms. rom. 296, respectiv ms. rom. 540.

[37] Gh. Chivu, *Psaltirea – de la litera la spiritul textului sacru. Considerații asupra unui manuscris moldovenesc de la mijlocul secolului al XVII-lea*, în *Text și discurs religios*, vol. I, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2009, p. 40–42; idem, *De la litera la spiritul textului sacru. Mărturia unui Evangheliar manuscris*, în *Text și discurs religios*, II, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2010, p. 46–47.

[38] Am pledat în acest sens în studiul *De la litera la spiritul textului sacru. Considerații asupra limbajului figurativ din textele vechi românești*, tipărit în *Text și discurs religios*, vol. III, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2011, p. 57–66.

*

Problemele anterior inventariate, câteva dintr-o serie ce poate fi oricând amplificată, sunt numeroase şi nu totdeauna uşor de rezolvat. Expunerea lor în cadrul acestei prezentări sintetice este o încercare de a evidenţia o dată în plus importanţa ştiinţifică a studierii vechii noastre literaturi şi de a sublinia relevanţa culturală de excepţie a vechiului nostru scris religios.

THE RELIGIOUS TEXT: DEFINING ELEMENT OF THE OLD ROMANIAN CULTURE (*Abstract*)

The synthetical exposition of the evolution of Romanian religious writing intends to emphasize the role of the Ecclesiastical books within our written culture, ancient as well as contemporary, their outstanding cultural importance, and to point out some of the aspects that require further research by using combined methods of linguistics and theology. Such an approach, appropriate for a complex cultural phenomenon, sheds more light on the importance of some of our religious writings, on the purpose of their translation, transcription and publication, and, last but not least, the stylistic structure and form of our old manuscripts and prints will be more adequately studied.

Cuvinte-cheie: scris religios, periodizarea limbii literare, stilurile limbii literare, traducere, contaminare de text.

Keywords: religious writing, periodization of the literary language, literary language styles, translation, text contamination.

Universitatea din Bucureşti
Facultatea de Litere
Bucureşti, str. Edgar Quinet, 5–7
gheorghe.chivu@gmail.com